

dr Kornelia Czerwińska

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie
e-mail: kczerwinska@aps.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0003-4064-6255>

Utrata wzroku jako doświadczenie ucieleśnione

THE LOSS OF SIGHT AS AN EMBODIED EXPERIENCE

Summary

The sudden loss of sight entails changes in the experience of corporeality related to the awareness of the body's boundaries and sensations arising from within it, as well as to external aspects of physicality that are crucial in social relationships. This article provides a descriptive and critical analysis of how the specific nature of the bodily experiences of a literary character who suffers an unexpected loss of sight is presented. The theoretical framework for the analysis of Jana Frey's *In the Dark* is Rosemarie Garland-Thomson's concept of "staring," which addresses social reactions to non-normative bodies. The plot illustrates the modification process of the bodily self, beginning with feelings of complete detachment from reality and a sense of alienation, progressing through the gradual recognition of the characteristics of the altered physicality, to an appreciation of its functional potential.

Keywords: loss of sight; disability; body; corporeality; social relations

Streszczenie

Nagła utrata wzroku implikuje zmiany w doświadczaniu cielesności związane ze świadomością granic ciała i doznań płynących z jego wnętrza oraz dotyczące zewnętrznych aspektów fizyczności kluczowych w relacjach społecznych. Artykuł koncentruje się na opisowo-krytycznej analizie sposobu prezentacji specyfiki doświadczeń cielesnych literackiej postaci doznającej niespodziewanej utraty wzroku. Ramę teoretyczną w analizie utworu *W ciemności* Jany Frey stanowi koncepcja gapienia się Rosemarie Garland-Thomson traktująca o reakcjach społecznych wobec nienormatywnych ciał. Fabuła obrazuje proces modyfikacji Ja cielesnego, poczynawszy od odczuć całkowitego odrealnienia i poczucia obcości poprzez powolne rozpoznawanie właściwości zmiennej fizyczności aż do docenienia jej funkcjonalnego potencjału.

Słowa kluczowe: utrata wzroku; niepełnosprawność; ciało; cielesność; relacje społeczne

Wstęp

Cielesność stanowi jeden z najbardziej podstawowych wymiarów ludzkiej egzystencji. Obok licznych funkcji biologicznych wpływających na elementarne poczucie bezpieczeństwa związane ze zdrowiem i funkcjonalną sprawnością ciało odgrywa też istotną rolę w kształtowaniu kontaktów między osobą a otoczeniem społecznym. Zewnętrzny obraz ciała wpływa na proces nawiązywania relacji interpersonalnych, gdyż wygląd łączy się bezpośrednio z prezentacją własnego wizerunku i przynależności społecznej, a obserwacje sylwetki i ubrania drugiej osoby prowadzą do wytworzenia oceny i sądu na jej temat¹. Kulturowe standardy idealnego ciała zmieniały się na przestrzeni wieków, jednak zawsze wyraźnie widoczne były granice oddzielające to, co uznawane jest społecznie za piękne, estetyczne, normalne, zdrowe, a więc także akceptowane i pożądane, od tego, co nie spełnia powszechnie obowiązujących standardów i staje się przedmiotem wykluczenia².

Wzorce socjokulturowe, wartościując spostrzegane atrybuty fizyczności, kształtują postawę osoby wobec własnego ciała. W konstruowaniu i podtrzymywaniu obrazu własnej osoby, w tym Ja cielesnego, kluczowe są kontakty z innymi ludźmi, którzy na drodze wzrokowej obserwacji oceniają właściwości ciała, dostarczając informacji zwrotnych i wyznaczając normy ewaluacyjne. Obok nacisków i presji sprostania społecznym wzorcom korporalnej atrakcyjności kontakty interpersonalne stanowią również źródło odniesień porównawczych³. Wpływ na spostrzeganie i wartościowanie własnego ciała wywiera nie tylko najbliższe otoczenie społeczne: rodzina, przyjaciele, partnerzy, rówieśnicy⁴, ale także przekazy medialne, które we współczesnej kulturze wizualnej w coraz większym stopniu wyznaczają dominujące trendy w zakresie obrazowania i postrzegania ciała⁵. Kształtowanie obrazu swojego ciała dzięki spojrzeniom i opiniom innych osób to istotny aspekt budowania tożsamości w wymiarze osobistym

-
- 1 Iwona Sikorska, „Ja cielesne w biegu życia”, w *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości*, red. Danuta Kubacka-Jasiecka i Magdalena Kuleta (Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 87–100.
 - 2 Jakub Niedbalski, „Przemiany recepcji własnego ciała przez osoby z niepełnosprawnością fizyczną uprawiające sport”, *Studia Socjologiczne* 218, nr 3 (2015): 221–240.
 - 3 Małgorzata Kuleta, „Społeczno-kulturowe i osobowościowe uwarunkowania obrazu własnego ciała”, w *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości*, red. Danuta Kubacka-Jasiecka i Małgorzata Kuleta (Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 101–115.
 - 4 Edina Csernák i Judit Gombás, „Perceptions of Body Image of Women with Blindness”, *Journal of Health & Rehabilitation Sciences* 1, nr 1 (2023): 36–44, <https://doi.org/10.33700/jhrs.1.1.38>.
 - 5 Natalia Bilska i Alicja Bylicka, „Wstydem jest się wstydzić, czyli o zmianach w postrzeganiu i przedstawianiu cielesności”, *Fabrica Societatis*, nr 4 (2020): 185–206, <https://doi.org/10.34616/142708>.

i społecznym, który w szczególny sposób uwidacznia się u osób o fizyczności odbiegającej od przyjętych norm.

Celem artykułu jest dokonanie opisowo-krytycznej analizy sposobu prezentacji specyfiki doświadczeń cielesnych literackiej postaci doznającej niespodziewanej utraty wzroku. Przemiany percepcji własnego ciała nastoletniej bohaterki książki *W ciemności* Jany Frey rozpatrywane są w odniesieniu do koncepcji „gapienia się” ukazującej, według Rosemarie Garland-Thomson⁶, swoiste reakcje społeczne wobec fizycznej odmienności. Ponadto podjęto w tekście próbę oceny stopnia zbliżenia reprezentacji tematu modyfikacji Ja cielesnego po utracie sprawności do rzeczywistości empirycznej opisanej w źródłach naukowych.

Analiza sposobów kreacji postaci literackich w kontekście reprezentowania niepełnosprawności jako swoistego fenomenu ludzkiej egzystencji wydaje się być istotna przede wszystkim z uwagi na społeczne funkcje tego rodzaju tekstów kultury. Utwory literackie z niepełnosprawnymi bohaterami stwarzają czytelnikom możliwość pośredniego poznania tej swoistej formy doświadczania rzeczywistości, dostarczają pewnej wiedzy na temat przeżyć, doznań, myśli i działań osób z niepełnosprawnością, odzwierciedlają aktualne postawy społeczne wobec tej grupy. Mogą zatem przyczyniać się do stygmatyzacji Innego poprzez utrwalanie stereotypów i umacnianie opozycji normy i niepełnosprawności bądź też prowadzić do ukazywania cielesnej heterogeniczności jako normy i wartości. Skłaniając czytelnika do refleksji nad doświadczaniem cielesności w kontekście funkcjonalnym i kulturowo-społecznym, stwarzają przestrzeń do renegocjacji społecznych wyobrażeń o normatywności i sprawczości.

1. Odmienne ciało jako przedmiot obserwacji

Ciało wykraczające poza aktualnie przyjęte kanony społeczno-kulturowe staje się w szczególny sposób widoczne dla otoczenia, wzbudzając zainteresowanie i niepokój związany z naruszeniem percepcyjnych przyzwyczajeń. Fizyczność tego typu jest także stale i wyraźnie odczuwalna nie tylko ze względu na funkcjonalne ograniczenia w wykonywaniu danych czynności, ale także z uwagi na społeczny stygmat cielesnego defektu, który wyzwała przykre w przeżywaniu emocje, w tym zwłaszcza wstyd wzmacniający chęć maskowania tego, co w odbiorze społecznym uznawane jest za skazę⁷. Społeczne patrzenie na nienormatywne ciało jako niesamowity obiekt rodzą-

6 Rosemarie Garland-Thomson, *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*, tłum. Katarzyna Ojrzyńska, *Odzyskiwanie Obecności* (Fundacja Teatr 21, 2019), 11–274.

7 Katarzyna Kowal, „Doświadczanie własnej cielesności przez biorców kończyny – socjologiczne studium zrekonstruowanego ciała”, *Przegląd Socjologii Jakościowej* 8, nr 2 (2012): 152–199.

cy zadziwienie u obserwatora analizowane jest przez Rosemarie Garland-Thomson⁸ w kategoriach „gapienia się” będącego swoistą reakcją na odmiennność. Ten rodzaj obserwacji dotyczy nacechowanego emocjonalnie patrzenia wychodzącego poza ramy akceptowalnej uważności, które przybiera formę kontemplacji dziwu postrzeganego jako fascynująca rzecz⁹. W tworzącej się w ten sposób relacji osoba z nienormatywnym ciałem osadzona w roli obserwowanego obiektu zajmuje pozycję podrzędną wobec tego, kto „natarczywie gapi się”, dokonując jednocześnie wartościowania i przypisując znaczenia prowadzące niejednokrotnie do stygmatyzacji¹⁰. Patrzeniu na odmiennność nie towarzyszą zazwyczaj akty poznawcze wynikające z ciekawości, dostrzeżenia czegoś nowego i chęci zrozumienia¹¹, inna fizyczność jest odbierana raczej jako aberracja, nie zaś właściwość osobnicza wpisująca się w heterogeniczność naturalnie cechującą ludzkie ciała. Gapienie się nie jest więc aktem neutralnym, wolnym od intencji oceniającej, przybiera formę wizualnego „ucisku” i „nękania”, które mogą prowadzić do negatywnego wartościowania, krytyki, zawłaszczenia czy wykluczenia.

Badaczka akcentuje niejednoznaczny charakter gapienia się, które wprowadzić może stygmatyzować i wzmacniać praktyki ekskluzyjne, zarazem jednak jest oznaką zauważenia i legitymizacji istnienia osoby o nienormatywnym ciele, tym samym tworzy przestrzeń do wzajemnego poznania. Nawiązany przez spojrzenie kontakt może utracić swój uprzedmiotawiający charakter i stać się początkiem partnerskiego dialogu prowadzącego do autentycznego poznania, przy czym kluczową rolę odgrywa tu reakcja ze strony osoby obserwowanej. „Odgapienie się”, obejmujące nie tylko odwzajemnienie spojrzenia, lecz także inne formy działania zwrotnego, umożliwia odzyskanie kontroli nad interakcją i przekształca oceniającą obserwację w spotkanie redefiniujące oba podmioty. Uwaga badaczki koncentruje się więc na emancypacyjnej aktywności osoby przyciągającej spojrzenia gapiów¹², która poprzez

8 Garland-Thomson, *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*, 11–274.

9 Maja Brzozowska-Brywczyńska, „Ciała osobliwe w przestrzeni *freak/talk show*”, *Przegląd Socjologii Jakościowej* 8, nr 2 (2012): 242–259, <https://doi.org/10.18778/1733-8069.8.2.10>; Agnieszka Kwiatkowska, „Gapienie się a prawo głosu: O przemianach obrazu niepełnosprawności we współczesnej polskiej literaturze dla dzieci”, *Przestrzenie Teorii*, nr 34 (2020): 325–344, <https://doi.org/10.14746/pt.2020.34.15>.

10 Klaudia Muca, *Opowiedzieć niepełnosprawność. Wybrane problemy kulturowych reprezentacji niepełnosprawności*, Idee i Społeczeństwo (Fundacja Terytoria Książki, 2024), 85–148.

11 Klaudia Muca, „Niepełnosprawność jako inność: Popularny dyskurs o braku sprawności w świetle kulturowych badań nad niepełnosprawnością”, w *Ksenologie*, red. Ksenia Olkusz i Krzysztof M. Maj (Ośrodek Badawczy Facta Ficta, 2018), 149–167.

12 Magdalena Zdrodowska, „Gapienie się na niezwykle ciała: O książkach Rosemarie Garland-Thomson *Gapienie się i Niezwykłe ciała*”, *Wielogłos* 50, nr 4 (2021): 181–193, <https://doi.org/10.4467/2084395xwi.21.035.15298>.

rewizyjno-performatywną reakcję zwrotną zachowuje status podmiotu, wyzwając się spod władzy oceniającego patrzenia odzwierciedlającego odgórnie przyjętą kategoryzację ludzkiej cielesności. Garland-Thomson wskazuje, że przedmiotem gapienia się może być także własne ciało, którego lustrzany wizerunek przyciąga uwagę, wzbudzając ambiwalentne odczucia pewnego niedowierzania, obcości oraz zaufania i pewności co do obiektywnego charakteru odbieranego obrazu. Swoisty rozdźwięk między lustrzanym odbiciem a codziennymi doświadczeniami swojego ciała prowadzi do autoanalizy, w której osoba staje się jednocześnie podmiotem patrzącym i przedmiotem obserwacji. Dokonywana w ten sposób ocena zewnętrznego wizerunku wpływa bezpośrednio na stosunek do własnego ciała, działając afirmująco albo alienującą¹³.

Przedstawiona koncepcja tworzy interesującą ramę teoretyczną do analizy przemian w zakresie doświadczania swojej cielesności w sytuacji nagłej utraty wzroku, której konsekwencje uwidaczniają się zarówno w sferze Ja fizycznego, związanej ze świadomością granic ciała i doznań płynących z jego wnętrza, jak i w tych aspektach fizyczności, które mają znaczenie w relacjach społecznych. Dokonująca się w przystosowaniu do nabycia niepełnosprawności stopniowa modyfikacja Ja cielesnego i reintegracja nowego obrazu ciała wymaga wypracowania alternatywnych strategii w zakresie monitorowania i oceny wyglądu zewnętrznego oraz oddziaływania na przebieg interakcji, w których inne osoby naturalnie zajmują pozycję dominującą ze względu na brak wzajemności w byciu oglądanym.

2. Nieobecne – obce – inne – sprawcze. Literacka reprezentacja ociemniałego ciała

Bohaterką powieści *W ciemności* Jany Frey¹⁴ jest 16-letnia Leonia, która w wyniku wypadku komunikacyjnego traci wzrok. Przed doznaniem urazu jej ciało jest w pełni sprawne i spełnia kulturowe standardy atrakcyjności fizycznej, co zapewnia nastolatce satysfakcjonujące relacje społeczne i uznanie w grupie rówieśniczej. Zainteresowanie ciałem jest szczególnie wysokie w okresie dorastania, a ukształtowanie pozytywnego stosunku do własnej cielesności odgrywa istotną rolę w procesie budowania tożsamości osobistej i społecznej. Skuteczne posługiwanie się ciałem i akceptacja wyglądu

13 Garland-Thomson, *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*, 11–274.

14 Jana Frey, *W ciemności: Prawdziwa historia Leonii*, tłum. Ewa Knichnicka, Nasza Biblioteka (Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004).

zewnątrznego to jedne z zadań rozwojowych tej fazy życia¹⁵, a ich realizacja zależy w znacznej mierze od wpływów otoczenia społecznego, które dostarcza informacji zwrotnych i ocenia zgodność aparycji z przyjętymi ideałami piękna. Bohaterka początkowo posiada więc perspektywę ciała zintegrowanego¹⁶ wpisującego się w kulturowy wzorzec określany przez Garland-Thomson mianem „normata”, którego fizyczność ma „odpowiedni”, „właściwy”, „prawidłowy” charakter, gwarantujący wysoki status społeczny i dostęp do władzy. Z pozycji normata dziewczyna dokonuje wartościowania atrakcyjności rówieśników, co widoczne jest w negatywnej ocenie koleżanki z nadwagą i ociężałością ruchową, która doznaje wykluczenia z kręgu najbliższych znajomych bohaterki. Jako osoba pełnosprawna wzrokowo Leonia posiada zinternalizowane socjokulturowe wzorce idealnego kobiecego ciała promowane przez media wizualne, więc nabycie dysfunkcji wiąże się u niej nie tylko z poczuciem utraty fizycznej pełnowartościowości, lecz również świadomością niemożności sprostanienia powszechnie przyjętym standardom zapewniającym aprobatę społeczną w grupie rówieśniczej. Opisane w książce odczucia bohaterki odzwierciedlają wyniki analiz badawczych dotyczących zadowolenia z własnego ciała u kobiet z niepełnosprawnością wzroku. Kobiety z wrodzonym niewidzeniem wykazują bowiem większą satysfakcję z ciała i dysponują bardziej pozytywnym jego obrazem niż kobiety, które tracąc wzrok w biegu życia, kształtują swoją cielesną samoocenę w odniesieniu do znanych im ideałów piękna prezentowanych w mass mediach¹⁷.

Bezpośrednio po wypadku bohaterka przebywa w klinice, doznając stanu dysocjacji z poczuciem opuszczenia własnego ciała. Zastosowanie narracji pierwszoosobowej umożliwia przedstawienie specyficznych odczuć cielesnych wywołanych nagłym urazem, w tym wrażenia nierealności własnego istnienia i zmienionej percepcji czasu. Uszkodzone ciało jawi się jako nieobecne. Niedostępność ciała będącego dotychczas podstawowym medium podmiotowości, przeżyć i bezpieczeństwa prowadzi do odrętwienia, bezruchu i apatii, którym towarzyszy silny negatywny afekt.

15 Iwona Sikorska i Bogusława Piasecka, „Miejsce ciała w hierarchii wartości młodzieży”, w *Ciało: Zdrowie i choroba*, red. Marta Brachowicz i Anna Tylikowska (Towarzystwo Naukowe KUL, 2011), 87–100.

16 Kowal, „Doświadczenie własnej cielesności przez biorców kończyny – socjologiczne studium zrekonstruowanego ciała”, 152–199.

17 Eleni-Marina Ashikali i Helga Dittmar, „Body Image and Restrained Eating in Blind and Sighted Women: A Preliminary Study”, *Body Image* 7, nr 2 (2010): 172–175, <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2010.01.002>; Sara Dell’Erba i in., „Sociocultural Pressures, Internalization, and Body Esteem in Congenitally Blind, Late-Blind, and Sighted Men and Women”, *Journal of Visual Impairment & Blindness* 118, nr 2 (2024): 73–84, <https://doi.org/10.1177/0145482x241235167>.

Jednak ja nadal milczałam. Milczałam i milczałam, w środku i wokół mnie była czerń, i nagle ogarnęła mnie pewność, że nie potrafię już więcej słuchać, odczuwać i myśleć. Nic już nie potrafiłam. Zapadłam w odrętwienie. Skoro nie byłam w stanie nic więcej widzieć i słyszeć, to **mnie też tu już nie było. Po prostu zniknęłam, stałam się niewidzialna, nie do odnalezienia. Nie odnalazłam przecież nie tylko moich ramion, ale też rąk i reszty ciała** [wyróż. – K.C.]. Nie znalazłam również sali, w której leżałam. Nie odnalazłam ani dnia, ani nocy. Jedyne, co mnie otaczało, to ciemność¹⁸.

Po ustąpieniu reakcji szoku powraca zdolność odbierania wrażeń cielesnych, co prowadzi do stopniowego rozpoznawania reakcji swojego organizmu w nowej sytuacji nieobecności bodźców wizualnych. Nagła utrata podstawowego kanału fizycznego doświadczania rzeczywistości materialno-przyrodniczej i społecznej rodzi poczucie obcości własnego ciała. Bohaterka odczuwa wyraźny dyskomfort fizyczny i psychospołeczny wynikający z dysfunkcjonalności niewidzącego ciała. Ograniczenia w zakresie wykonywania czynności praktycznych oraz orientacji przestrzennej i przemieszczania się, a także utrudniona możliwość uniknięcia bólu i niewygody skłaniają Leonie do negatywnej oceny swojej cielesności. Odbiór ciała jako bezużytecznego, wadliwego i pozbawionego wartości łączy się z odrazą i wstydem, które bezpośrednio rzutują na relacje bohaterki z innymi osobami¹⁹. Źródłem silnego cierpienia staje się świadomość, że ciało postrzegane przez nią jako uszkodzone i niesprawne jest stale wystawione na oceniające spojrzenia innych ludzi, zaś jej kontrola nad przebiegiem tych interakcji pozostaje niewielka. Ból towarzyszący społecznemu wyeksponowaniu słabości ciała i odmienności własnej cielesności wyzwala u bohaterki pragnienie ukrywania siebie i izolacji od innych, zwłaszcza unikania kontaktów z osobami, które znały ją z okresu przed nabyciem niewidzenia. Dziewczyna przyjmuje pozycję outsiderki i ocenia siebie zgodnie z narzuconym skrypcem kulturowym wartościującym ucieleśnienie, który stygmatyzuje ciała i tożsamości uznane za niezgodne z obowiązującymi wzorcami. Odwzajemnienie deprecjonującego spojrzenia kierowanego na jej ciało nie jest możliwe, więc bohaterka stawia bierny opór poprzez zasłonięcie swojej twarzy. Motyw zakrywania dłońmi niewidzących oczu w momentach interakcji społecznych pojawia się wielokrotnie w tekście, obrazując chęć odcięcia się od symbolicznej przemocy uprzedmiotawiającego spojrzenia.

Ze zdziwieniem stwierdziłam, że o wiele łatwiej było mi znieść obecność ludzi, których poznałam po wypadku niż znanych mi wcześniej. Może dlatego, że przy nich nie odczuwałam takiego braku, jak przy dobrych znajomych, których twarze wyraźnie miałam w pamięci. Kiedy godzinę później przyszli moi rodzice, leżałam

18 Frey, *W ciemności*, 35.

19 Frey, 35–45.

już w łóżku. Milcząc, ukryłam twarz w dłoniach. **Nie powinni jej widzieć** [wyróż. – K.C.]²⁰.

Czuję się taka śmieszna, jak jakaś kaleka. Nie powinni mnie takiej widzieć. Bezbronnej jak małe dziecko. **Nienawidzę myśli, że wszyscy mogą sobie mnie oglądać, tak jak im się to podoba** [wyróż. – K.C.]. Nie mogę ścierpieć tego, że wszyscy widzą...Wszyscy...Oprócz mnie...Głos mi się załamał, kiedy tak nagle, po długim czasie milczenia, tyle na raz powiedziałam. Rozpłakałam się. Nawet nie wiem, w co jestem dzisiaj ubrana. Straciłam kontrolę nad sobą i swoim życiem. Nic już nie znacze²¹.

Przeraża mnie myśl, że ludzie gapią się na mnie [wyróż. – K.C.] [...] Czy ludzie mi się przyglądają? – zapytałam cicho Lailę. – Jedni tak, a drudzy nie – odparła nauczycielka ze spokojem. – Tak to jest, Leoniu. Wiele osób zżera ciekawość, kiedy zobaczą coś, co odbiega od ich własnego ciasnego dnia powszedniego. Przyglądają się wypadkom samochodowym, gapią na ludzi poruszających się na wózku inwalidzkim, oglądają się za bliźniakami, ruzielcami, żebrakami, gwiazdami ekranu, no i także za niewidomymi. Przytaknęłam słabo i nagle poczułam, że lubię Lailę²².

Zachęcana przez członków najbliższej rodziny i profesjonalistów do podejmowania aktywności ruchowej i działań praktycznych bohaterka stopniowo staje się bardziej świadoma własnej fizyczności. Doświadczana bezpośrednio po urazie utrata kontroli nad wieloma funkcjami cielesnymi spowodowana brakiem odbioru informacji wzrokowych jest sukcesywnie kompensowana poprzez coraz efektywniejszą interpretację sygnałów płynących z pozostałych zmysłów i nabywanie kompetencji umożliwiających bezpieczne wykonywanie czynności życia codziennego w alternatywnej formie słuchowo-dotykowej. Drobne sukcesy, w których ciało stanowi układ działania i źródło praktyk, poprawiają ogólny dobrostan psychofizyczny bohaterki, ukazując funkcjonalny potencjał jej niewidzącego organizmu. Powolne zwiększanie sprawności skutkuje wzmocnieniem poczucia kontroli nad własnym ciałem, jednak zmieniona fizyczność wciąż percypowana jest przez nastolatkę jako inna od wcześniej doświadczanej cielesności, która budzi tęsknotę jako forma znana, naturalna, osobista, atrakcyjna, gwarantująca aprobatę społeczną²³.

Proces modyfikacji Ja cielesnego obejmuje etapowe poznawanie i oswajanie własności, potrzeb, możliwości i funkcji pourazowego ciała²⁴, stąd osoby z nabytą

20 Frey, *W ciemności*, 50.

21 Frey, 59.

22 Frey, 82–83.

23 Frey, 82–89.

24 Kornelia Czerwińska, „Mine or Alien? The Experience of Body and Corporeality in Sudden Vision Loss”, *Horyzonty Wychowania* 22, nr 62 (2023): 53–62, <https://doi.org/10.35765/hw.2023.2262.07>.

niepełnosprawnością często gapią się na siebie, przeciwstawiając aktualny wizerunek widoczny w lustrze, szybie czy witrynie sklepowej dawnemu obrazowi własnego ciała integralnie powiązanego z konstrukcją tożsamości²⁵. Początkowo zmieniony wygląd wydaje się obcy i w porównaniu z utrwaloną w pamięci dotychczasową aparycją, oceniany jest jednoznacznie negatywnie. Lustrzane odbicie jako rekonstrukcja cudzych spojrzeń wzbudza silne emocje, konfrontując obserwatora z faktem przynależności do grupy osób o ciałach uznawanych społecznie za nienormalatywne. Utrata wzroku uniemożliwia pozyskiwanie informacji o wyglądzie zewnętrznym na drodze tego rodzaju obserwacji, więc bohaterka bazuje na doświadczeniu dotyku i somatycznego kontaktu z otoczeniem.

Oparłam się o wannę, próbując nie myśleć o niczym. Czułam swoje ciało – wydawało się takie samo jak zawsze. Moje ręce powoli zaczęły wędrować po płaskim brzuchu, udzie, kolanie, dotknęły palców u nogi, powędrowały z powrotem do góry i przez chwilę głaskały pierś, potem ramię. Jak do tej pory czułam się zdrowa i normalna. Odetchnęłam i po raz pierwszy od dłuższego czasu znów się lubiłam. Przynajmniej odrobinę. W końcu drżącą ręką zaczęłam macać swoją twarz: brodę, usta, policzki i nos. Wszystko to miałam wyraźnie „przed oczyma”. **To cały czas, jakimś sposobem, byłam ja. Jednak niezupełnie ja** [wyróż. – K.C.]. Ostrożnie położyłam dłonie na zamkniętych powiekach. Zamrugałam, a rzęsy połaskotały ręce. Co kryło się pod tymi powiekami? Co właściwie pozostało po moich oczach zielonych jak szmaragdy? Lekarze powiedzieli mi, że obie rogówki zostały zupełnie zniszczone²⁶.

Posiadanie mniejszej kontroli nad zewnętrznym wizerunkiem (np. niemożność szybkiego dostrzeżenia plam, zabrudzeń ubrania, utrudnienia w stosowaniu makijażu) oraz brak porównań z wyglądem innych osób w połączeniu z nieobecnością bezpośrednich informacji wizualnych o swoim ciele²⁷ sprawia, że osoby z niepełnosprawnością wzroku są bardziej zależne w ocenie swojej cielesności od informacji zwrotnej ze strony otoczenia społecznego²⁸. Brak komentarzy na temat fizycznej sprawności i wyglądu budzi w nich niepokój²⁹, zaś krytyczne oceny i porównania prowadzą do

25 Kwiatkowska, „Gapienie się a prawo głosu”, 325–344.

26 Frey, *W ciemności*, 77.

27 Nili Kaplan-Myrth, „Alice Without a Looking Glass: Blind People and Body Image”, *Anthropology & Medicine* 7, nr 3 (2000): 277–299, <https://doi.org/10.1080/713650612>.

28 Martin Pinquart i Jens P. Pfeiffer, „Body Image in Adolescents with and Without Visual Impairment”, *British Journal of Visual Impairment* 30, nr 3 (2012): 122–131, <https://doi.org/10.1177/0264619612458098>.

29 Justin Haegele i Xihe Zhu, „Body Image and Physical Education: Reflections of Individuals with Visual Impairments”, *European Physical Education Review* 25, nr 4 (2018): 1002–1016, <https://doi.org/10.1177/1356336x18789436>.

ukształtowania negatywnego obrazu ciała. Podatność kobiet niewidomych na pejoratywne komunikaty werbalne i osądzające informacje zwrotne dotyczące wyglądu jest znaczna³⁰, a wysoki poziom spostrzeganej krytyki współwystępuje z niską jakością życia³¹. Należy przy tym podkreślić, że osoby, które przez część życia korzystały ze wzroku, kładą większy nacisk na wygląd zewnętrzny i prezentację społeczną niż osoby z wrodzonym niewidzeniem, dla których istotniejsze są sensoryczne i funkcjonalne aspekty ciała³². Tę wyraźną heterogeniczność doświadczeń cielesnych w populacji osób z niepełnosprawnością wzroku oddają w omawianej książce wątki odnoszące się do postaci drugoplanowych, wśród których znajdują się niewidomi od urodzenia – nauczyciele i rehabilitanci Leoni, kolega tracący stopniowo wzrok czy niewidoma matka pielęgniarki. Proces rekonstrukcji tożsamości głównej postaci, obejmujący również Ja cielesne, uwidacznia się w fabule na tle historii osób, którym znana jest jedynie fizyczna egzystencja pozbawiona kanału wizualnego i funkcjonowanie społeczne ze stygmatyzującym piętnem defektu. Żaloba bohaterki, która tęskni za tym, co utraciła, i przeżywa silne emocje związane ze zmianami zachodzącymi w ciele, zderza się z pełną akceptacją nienormatywnej fizyczności widoczną u postaci z wrodzonym niewidzeniem³³. Prezentowany przez te osoby wysoki poziom autonomii decyzyjnej i wykonawczej uświadamia bohaterce niezwykle potencjał tkwiący w niewidomym ciele, które w potocznym odbiorze uznawane jest za dysfunkcjonalne³⁴.

Współpraca z osobami niewidomymi podczas zajęć rehabilitacyjnych prowadzi Leonię do porzucenia perspektywy normata koncentrującej się na barierach i problemach związanych z brakiem wzroku oraz podjęcia tych aktywności, które początkowo wydawały się jej całkowicie nieosiągalne. Nieporadnym próbom samodzielnego poruszania się w otwartym terenie towarzyszy podwyższone napięcie psychiczne, niepokój i niemożność uniknięcia fizycznego dyskomfortu, jednak bardziej dotkliwe okazują się werbalne komentarze, które wskazują na to, że jest obserwowana i identyfikowana jako osoba niewidoma. Bohaterka nie czuje, aby jej historia życia przynależała do doświadczeń swoistych dla osób niewidomych i nie chce być traktowana w przestrzeni

30 Csernák i Gombás, „Perceptions of Body Image of Women with Blindness”, 36–44.

31 Barbara Ziółkowska, „Związek obrazu ciała i poczucia jakości życia u niewidzących młodych kobiet”, *Niepełnosprawność: Dyskursy pedagogiki specjalnej*, nr 41 (2021): 167–181.

32 Manos Savvakis i in., „Embodiment and Visual Impairment: Economic Considerations and The Social Construction of Blindness”, *International Journal of Latest Trends in Finance and Economic Sciences* 6, nr 2 (2016): 1126–1134.

33 Hafiz Tahir Jameel i Farida Shamim, „Relationship of Self-Confidence with Self Body Image of Visually Impaired Children”, *Journal of Research in Psychology* 1, nr 1 (2019): 9–11, <https://doi.org/10.31580/jrp.v1i1.517>.

34 Frey, *W ciemności*, 96.

społecznej jak reprezentantka tej grupy społecznej. Uznaje, że określenie jej mianem niewidomej pozbawia ją indywidualności. Odczucia te są dość charakterystyczne dla osób nagle tracących wzrok, które w przystosowaniu do nowej sytuacji życiowej przeżywają zamęt tożsamościowy, sytuując się pomiędzy grupą osób pełnosprawnych a niewidomych od urodzenia³⁵. Zmiana postawy wobec korzystania podczas lokomocji z białej laski jako tradycyjnego symbolu niewidzenia traktowana jest jako oznaka pomyślniej rekonstrukcji tożsamości³⁶.

Chciałam być sama. Powoli przemierzałam dziedziniec, torując sobie drogę laską. Po raz pierwszy szłam sama. Pomalutku, ostrożnie szłam, do przodu. Przesuwałam laską wzdłuż krawężników. Mimo to kilka razy zesłam z chodnika, raz zeslizgnęłam się po krawężniku, a raz o mało nie weszłam w ścianę domu. Obalały mnie siódme poty. Potem uderzyłam się o skrzynkę na listy, która wisiała na domu obok niewielkiej piekarni, i do której, od kiedy pamiętam, wrzucałam listy. Roztarłam pierś, gdyż uderzenie było dość dotkliwe. – Mamusiu, co jest tej dziewczynce? – usłyszałam głos dziecięcy. – **Dziewczynka jest niewidoma** – odparł kobiecy głos. **Wzdrygnęłam się na te słowa. Ciagle nie byłam w stanie ich znieść** [wyróż. – K.C.]. – Czy mogę ci pomóc? – zapytała ta sama kobieta³⁷.

Uwidocznienie niepełnosprawności poprzez zastosowanie pomocy technicznej może dać osobie poczucie kontroli sytuacji, ponieważ czytelny komunikat o nienormalnym ciecie pozbawia je niejako znamion osobliwości przyciągającej zafascynowane spojrzenia. Przyznanie się do fizycznej nienormatywności eliminuje z interakcji natarczywość, niezdrowe zainteresowanie, niezrozumienie, pogardę czy litość³⁸. Bohaterka, włączając niewidzenie w obraz swojego Ja, nie stroni więc od korzystania z narzędzi i atrybutów kojarzonych społecznie z niepełnosprawnością wzroku, choć bezpośrednio po doznaniu urazu budziły one w niej przerażenie i wstręt.

Trudno nie zauważyć, że Leonia jest niewidoma. O jej krzesło oparta jest biała laska, a na ramionach, nad podwinętymi rękawami kurtki ma żółte opaski z trzema czarnymi punktami, które razem tworzą trójkąt³⁹. [...] prawą ręką otwiera blat

35 Heather Boagey i in., „Psychological Impact of Vision Loss”, *Journal of Mental Health & Clinical Psychology* 6, nr 3 (2022): 25–31, <https://doi.org/10.29245/2578-2959/2021/3.1256>.

36 Kornelia Czerwińska, „Biała laska jako element społecznego wizerunku osób z niepełnosprawnością wzroku”, *Roczniki Pedagogiczne* 16, nr 3 (2024): 67–78, <https://doi.org/10.18290/rped24163.5>.

37 Frey, *W ciemności*, 108.

38 Katarzyna Piątek, „Ciało nadzorowane: Strategie kontroli ciała podejmowane przez kobiety z niepełnosprawnością fizyczną”, w *Fenomeny kontroli ciała*, red. Ewa Banaszak i in. (Difin, 2012), 166–185.

39 Opaska wprowadzona w Niemczech po I wojnie światowej w celu zwiększenia bezpieczeństwa osób z niepełnosprawnością wzroku w ruchu drogowym, noszona głównie w latach 50. XX wieku na lewym ramieniu jako widoczne oznaczenie osoby z problemami wzrokowymi w przestrzeni publicznej. Obecnie wykorzystywana w Niemczech i niektórych państwach sąsiadujących. W Polsce

swojego kolorowego zegarka i opuszkami palców błyskawicznie dotyka tarczy ze wskazówkami⁴⁰.

Zakończenie

Ukazany w książce proces modyfikacji Ja cielesnego, poczynawszy od odczuć całkowitego odrealnienia i obcości poprzez powolne rozpoznawanie właściwości zmienionej fizyczności aż do docenienia jej funkcjonalnego potencjału, wykazuje zgodność z aktualną wiedzą naukową dotyczącą psychologicznej adaptacji osób tracących nagle wzrok. Wartość poznawczą tekstu wzmacnia obecność drugoplanowych postaci z niepełnosprawnością wzroku, których funkcjonowanie dowodzi, że niepełnosprawność ta może być doświadczana na wiele różnych sposobów tak w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym. Tekst przełamuje stereotypowy wizerunek osób niewidomych jako homogenicznej grupy społecznej funkcjonującej poza dominującą kulturą wizualną.

Analizowany tekst wpisuje się w dialog społeczny związany z problematyką niepełnosprawności ujmowanej nie jako metafora odmienności, lecz ucieleśnione doświadczenie ulokowane w określonym kontekście i opisywane z perspektywy osoby, której bezpośrednio dotyczy. Opis świata wewnętrznych przeżyć, myśli, emocji i odczuć cielesnych bohaterki pozwala czytelnikowi zbliżyć się na poziomie poznawczym i emocjonalnym do tego, co przyciąga spojrzenie jako nieznane, osobliwe i niepokojące. Towarzystwo postaci w stopniowym poznawaniu zmienionego ciała, jego nowych potrzeb i możliwości oraz reakcji społecznych, jakie wyzwała jego widok, przybliża w pewnym stopniu odbiorcę tekstu do „rozszyfrowania sensu korporalnej obcości”⁴¹, a przede wszystkim uświadamia rozmiar symbolicznej przemocy, której wyrazem jest stygmatyzujące spojrzenie. Gapienie się przez innych jest dla bohaterki źródłem psychicznego cierpienia, a chęć uniknięcia związanego z nim dyskomfortu spowalnia proces konstruktywnego przystosowania się do nowej sytuacji. Wypracowanie strategii „odgapiania się” pozwala jej uzyskać status aktywnego podmiotu emancypującego się spod władzy uprzedmiotawiającego spojrzenia.

Dokonana analiza koncentrująca się na ukazanym w tekście procesie dynamicznych przemian w doświadczaniu własnego ciała po nabyciu niepełnosprawności wzroku ma charakter jakościowy, zgodny z założeniami paradygmatu interpretatywnego. Ograniczenia typowe dla procedury analityczno-opisowej nie pozwalają więc

nie znalazła akceptacji w środowisku, odnotowywane są sporadyczne przypadki jej zastosowania jako alternatywy dla białej laski.

40 Frey, *W ciemności*, 5.

41 Brzozowska-Brywczyńska, „Ciała osobliwe w przestrzeni *freak/talk show*”, 243.

na uogólnianie wniosków poza omawiany materiał badawczy. Wskazane jest podjęcie dalszych badań nad problemem literackiego obrazu ocieśnienia w kontekście postrzegania nienormatywnej cielesności w perspektywie indywidualnej i społecznej, które uwzględniałyby czynniki pozatekstowe takie jak recepcja utworu czy możliwości wykorzystania lektury w praktyce wychowawczo-edukacyjnej.

References/Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Frey, Jana. *W ciemności: Prawdziwa historia Leonii*. Tłumaczenie Ewa Knichnicka. Nasza Biblioteka. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004.

OPRACOWANIA

Ashikali, Eleni-Marina i Helga Dittmar. „Body Image and Restrained Eating in Blind and Sighted Women: A Preliminary Study”. *Body Image* 7, nr 2 (2010): 172–175. <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2010.01.002>.

Bilska, Natalia i Alicja Bylicka. „Wstydem jest się wstydzić, czyli o zmianach w postrzeganiu i przedstawianiu cielesności”. *Fabryka Societatis*, nr 4 (2020): 185–206. <https://doi.org/10.34616/142708>.

Boagey, Heather, Jasleen K. Jolly i Anne E. Ferrey. „Psychological Impact of Vision Loss”. *Journal of Mental Health & Clinical Psychology* 6, nr 3 (2022): 25–31. <https://doi.org/10.29245/2578-2959/2021/3.1256>.

Brzozowska-Brywczyńska, Maja. „Ciała osobliwe w przestrzeni *freak/talk show*”. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 8, nr 2 (2012): 242–259. <https://doi.org/10.18778/1733-8069.8.2.10>.

Csernák, Edina i Judit Gombás. „Perceptions of Body Image of Women with Blindness”. *Journal of Health & Rehabilitation Sciences* 1, nr 1 (2023): 36–44. <https://doi.org/10.33700/jhrs.1.1.38>.

Czerwińska, Kornelia. „Biała laska jako element społecznego wizerunku osób z niepełnosprawnością wzroku”. *Roczniki Pedagogiczne* 16, nr 3 (2024): 67–78. <https://doi.org/10.18290/rped24163.5>.

Czerwińska, Kornelia. „Mine or Alien? The Experience of Body and Corporeality in Sudden Vision Loss”. *Horyzonty Wychowania* 22, nr 62 (2023): 53–62. <https://doi.org/10.35765/hw.2023.2262.07>.

Dell’Erba, Sara, Meike Scheller, Alexandra A. de Sousa i Michael J. Proulx. „Sociocultural Pressures, Internalization, and Body Esteem in Congenitally Blind, Late-Blind, and Sighted Men and Women”. *Journal of Visual Impairment & Blindness* 118, nr 2 (2024): 73–84. <https://doi.org/10.1177/0145482x241235167>.

Garland-Thomson, Rosemarie. *Gapienie się, czyli o tym, jak patrzymy i jak pokazujemy siebie innym*. Tłumaczenie Katarzyna Ojrzyńska. Odzyskiwanie Obecności. Fundacja Teatr 21, 2019.

Haeghele, Justin i Xihe Zhu. „Body Image and Physical Education: Reflections of Individuals with Visual Impairments”. *European Physical Education Review* 25, nr 4 (2018): 1002–1016. <https://doi.org/10.1177/1356336x18789436>.

- Jameel, Hafiz Tahir i Farida Shamim. „Relationship of Self-Confidence with Self Body Image of Visually Impaired Children”. *Journal of Research in Psychology* 1, nr 1 (2019): 9–11. <https://doi.org/10.31580/jrp.v1i1.517>.
- Kaplan-Myrth, Nili. „Alice Without a Looking Glass: Blind People and Body Image”. *Anthropology & Medicine* 7, nr 3 (2000): 277–299. <https://doi.org/10.1080/713650612>.
- Kowal, Katarzyna. „Doświadczenie własnej cielesności przez biorców kończyny – socjologiczne studium zrekonstruowanego ciała”. *Przegląd Socjologii Jakościowej* 8, nr 2 (2012): 152–199.
- Kuleta, Małgorzata. „Społeczno-kulturowe i osobowościowe uwarunkowania obrazu własnego ciała”. W *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości*, redakcja Danuta Kubacka-Jasiecka i Małgorzata Kuleta. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Kwiatkowska, Agnieszka. „Gapienie się a prawo głosu: O przemianach obrazu niepełnosprawności we współczesnej polskiej literaturze dla dzieci”. *Przestrzenie Teorii*, nr 34 (2020): 325–344. <https://doi.org/10.14746/pt.2020.34.15>.
- Muca, Klaudia. „Niepełnosprawność jako inność: Popularny dyskurs o braku sprawności w świetle kulturowych badań nad niepełnosprawnością”. W *Ksenologie*, redakcja Ksenia Olkusz i Krzysztof M. Maj. Ośrodek Badawczy Facta Ficta, 2018.
- Muca, Klaudia. *Opowiedzieć niepełnosprawność: Wybrane problemy kulturowych reprezentacji niepełnosprawności*. Idee i Społeczeństwo. Fundacja Terytoria Książki, 2024.
- Niedbalski, Jakub. „Przemiany recepcji własnego ciała przez osoby z niepełnosprawnością fizyczną uprawiające sport”. *Studia Socjologiczne* 218, nr 3 (2015): 221–240.
- Piątek, Katarzyna. „Ciało nadzorowane: Strategie kontroli ciała podejmowane przez kobiety z niepełnosprawnością fizyczną”. W *Fenomeny kontroli ciała*, redakcja Ewa Banaszak, Paweł Czajkowski i Robert Florkowski. Difin, 2012.
- Pinquart, Martin i Jens P. Pfeiffer. „Body Image in Adolescents with and Without Visual Impairment”. *British Journal of Visual Impairment* 30, nr 3 (2012): 122–131. <https://doi.org/10.1177/0264619612458098>.
- Savvakis, Manos, Giorgos Alexias i Lina Koutra. „Embodiment and Visual Impairment: Economic Considerations and The Social Construction of Blindness”. *International Journal of Latest Trends in Finance and Economic Sciences* 6, nr 2 (2016): 1126–1134.
- Sikorska, Iwona. „Ja cielesne w biegu życia”. W *W kręgu psychologicznej problematyki tożsamości*, redakcja Danuta Kubacka-Jasiecka i Magdalena Kuleta. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008.
- Sikorska, Iwona i Bogusława Piasecka. „Miejsce ciała w hierarchii wartości młodzieży”. W *Ciało: Zdrowie i choroba*, redakcja Marta Brachowicz i Anna Tylikowska. Towarzystwo Naukowe KUL, 2011.
- Zdrowska, Magdalena. „Gapienie się na niezwykle ciała: O książkach Rosemarie Garland-Thomson *Gapienie się i Niezwykłe ciała*”. *Wielogłos* 50, nr 4 (2021): 181–193. <https://doi.org/10.4467/2084395xwi.21.035.15298>.
- Ziółkowska, Barbara. „Związek obrazu ciała i poczucia jakości życia u niewidzących młodych kobiet”. *Niepełnosprawność: Dyskursy pedagogiki specjalnej*, nr 41 (2021): 167–181.